

Halina Wiśniewska

Polszczyzna przez wieki

*A nade wszystko szanuj mowę twą ojczystą!
Nie znać języka swego – hańbą oczywistą.*

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-----------------	---

CZASY ŚREDNIOWIECZA

A. SYTUACJA KOMUNIKACYJNA	13
B. KONTEKSTY	14
1. SYTUACJA POLITYCZNA POLSKI	14
2. SYTUACJA GOSPODARCZO-SPOŁECZNA	16
3. SYTUACJA KULTUROWA	17
C. KOMUNIKACJA W OJCZYSTYM JĘZYKU	24
1. NAZYWANIE OSÓB: IMIONA, NAZWISKA, PRZYDOMKI I KLICZE CZYLI ZAWOŁANIA	24
2. TRUDNE POCZĄTKI POLSKIEGO PISANIA (GRAFIA I ORTOGRAFIA)	30
3. TEKSTY PISANE W OJCZYSTYM JĘZYKU	35
D. SŁOWNIKI JĘZYKA POLSKIEGO	55
E. CIEKAWOSTKI LINGWISTYCZNE I OBYCZAJOWE	57

CZASY RENESANSU (ODRODZENIA)

A. SYTUACJA KOMUNIKACYJNA	61
B. KONTEKSTY	62
1. SYTUACJA POLITYCZNA POLSKI	62
2. SYTUACJA GOSPODARCZO-SPOŁECZNA	63
3. SYTUACJA KULTUROWA	64
C. KOMUNIKACJA W OJCZYSTYM JĘZYKU	70
1. BILINGWIZM: ŁACINA A JĘZYK POLSKI	70
2. WIZERUNKI CZŁOWIEKA POCZCIWEGO	80
3. WIZERUNKI CZŁOWIEKA NIEPOCZCIWEGO	93
4. POLEMIKI I DYSPUTY RELIGIJNE JAKO POLEROWANIE POLSZCZYNY	99
5. TERMINOLOGIA NAUKOWA W TRIVIVM, QUADRIVIVM ORAZ W TRAKTATACH NAUKOWYCH	114
6. JĘZYK POLSKI W KSIĘGACH CECHOWYCH RZEMIEŚLNIKÓW	123
D. SŁOWNIKI JĘZYKA POLSKIEGO	131
E. CIEKAWOSTKI LINGWISTYCZNE I OBYCZAJOWE	136

CZASY BAROKU

A. SYTUACJA KOMUNIKACYJNA	141
B. KONTEKSTY	142
1. SYTUACJA POLITYCZNA POLSKI	142
2. SYTUACJA GOSPODARCZO-SPOŁECZNA	144
3. SYTUACJA KULTUROWA	144
C. KOMUNIKACJA W OJCZYSTYM JĘZYKU	152
1. ŻYWIENIE I BIESIADOWANIE – NAZWY POTRAW DLA BIEDNYCH I BOGATYCH	152
2. JĘZYKOWY OBRAZ WOJSKA (LEKSYKA I FRAZEOLOGIA WOJSKOWA)	166
3. SŁOWNICTWO MIŁOSNE (NA PRZYKŁADZIE UTWORÓW JANA ANDRZEJA MORSZTYNA)	177

4. DOWCIP SŁOWNY – STAROPOLSKIE POCZUCIE HUMORU	186
5. PIŚMIENICTWO ZAWODOWE I SŁOWNICTWO SPECJALNE	200
6. SŁAWIENIE OSÓB I WYDARZEŃ, OPISYWANIE POLSKI I KRAJÓW SĄSIEDNICH	218
D. SŁOWNIKI JĘZYKA POLSKIEGO	231
E. CIEKAWOSTKI LINGWISTYCZNE I OBYCZAJOWE	236

CZASY SASKIE

A. SYTUACJA KOMUNIKACYJNA	243
B. KONTEKSTY	244
1. SYTUACJA POLITYCZNA POLSKI	244
2. SYTUACJA GOSPODARczo-SPOŁECZNA	245
3. SYTUACJA KULTUROWA	246
C. KOMUNIKACJA W OJCZYSTYM JĘZYKU	249
1. ORATOR <i>POLONUS</i> – MÓWCA SZLACHECKI	249
2. DAMY – INICJATORKI KULTURALNYCH WYDARZEŃ	255
3. CZAROWNICE W ZAPISACH NAUKOWYCH, LITERACKICH, POTOCZNYCH I SĄDOWYCH	271
4. WYRAZY <i>SARMATA</i> , <i>SARMACKI</i> W TEKSTACH XVII I XVIII WIEKU	282
5. KALENDARZE – POPULARNE PODRĘCZNIKI WIEDZY	285
6. PIERWSZA POLSKA ENCYKLOPEDIA BENEDYKTA CHMIELEWSKIEGO	291
D. SŁOWNIKI JĘZYKA POLSKIEGO	302
E. CIEKAWOSTKI LINGWISTYCZNE I OBYCZAJOWE	305

CZASY OŚWIECENIA

A. SYTUACJA KOMUNIKACYJNA	311
B. KALENDARIUM WYDARZEŃ POLITYCZNYCH, GOSPODARCZYCH I KULTURALNYCH	312
I OKRES – CZASY STANISŁAWOWSKIE	312
II OKRES – CZASY PÓŻNOOŚWIECENIOWE	317
C. KOMUNIKACJA W OJCZYSTYM JĘZYKU	320
1. POLSKI JĘZYK TWORZYWEM SPAJAJĄCYM PAŃSTWO I NARÓD	320
2. POECI POLSCY (DAWNI I WSPÓŁCZEŚNI) W <i>SZTUCE RYMYTWCÓRCZEJ</i> (1788) F.K. DMOCHOWSKIEGO	327
3. POJĘCIE „NAUKA” W <i>POWINNOŚCIACH NAUCZYCIELA</i> (1787) GRZEGORZA PIRAMOWICZA	337
4. POJĘCIE WOLNOŚĆ W „USTAWIE RZĄDOWEJ” (1791) CZYLI KONSTYTUCJI 3. MAJA	343
5. TERMINOLOGIA TECHNICZNA W ZAPISACH URZĘDOWYCH (NA PRZYKŁADZIE SZKUTNICTWA)	348
6. PRZEJAWY POTOCZNOŚCI W LISTACH RODZINNYCH (1760–1801) IGNACEGO KRASICKIEGO	352
7. PRZEJAWY EMOCJONALNOŚCI W HYMNIE LEGIONOWYM <i>JESZCZE POLSKA NIE UMARŁA</i> (1797) PO UTRACIE NIEPODLEGŁOŚCI	361
D. SŁOWNIKI JĘZYKA POLSKIEGO	365
E. CIEKAWOSTKI LINGWISTYCZNE I OBYCZAJOWE	370
PODSUMOWANIE	373
BIBLIOGRAFIA	377
INDEKS NAZWISK	381

WSTĘP

Niniejszy podręcznik został napisany na użytek uczniów i studentów – humanistów różnych szkół wyższych i średnich, gdyż zamierzałam w sposób stosunkowo zwięzły i poparty najnowszymi badaniami z historii polszczyzny podać **podstawowe** wiadomości, dotyczące tekstów pisanych/mówionych naszego języka, gdy łacina była językiem panującym w sytuacjach oficjalnych i uroczystych Rzeczypospolitej szlacheckiej. Ponieważ obecnie dużo więcej wiemy o kontekstach kulturowych, które spowodowały zmiany w porozumiewaniu się w ojczystym języku w ciągu wieków (od średniowiecza do oświecenia włącznie), wydaje mi się, że warto przywołać te wypowiedzi. Tym bardziej, że wiele nowych faktów odkryto w zapomnianych archiwach i dzięki temu dawne wieki prezentują się jako czasy bardzo pracowite, w których dbano o rozwój kultury i języka polskiego.

W dalszym ciągu kontynuuje się intensywne badania historii polszczyzny i jej „czynników sprawczych”, jak je określił Zenon Klemensiewicz w rewelacyjnej pracy pt. *Historia języka polskiego*. Otrzymaliśmy kilka interesujących nowych opracowań naukowych, np. pod koniec ubiegłego wieku ukazała się *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543* (1984) Wiesława Wydry i Wojciecha Ryszarda Rzepki, *Dzieje kultury polskiej* (1991) Marii Boguckiej oraz *Średniowiecze* (1997) Teresy Michałowskiej. Wniosły one bardzo wiele istotnych wiadomości o literaturze i piśmiennictwie, czasem zmieniając w znacznym stopniu nasze opinie i sądy o dawnych czasach.

Do przedstawienia historii zewnętrznej języka polskiego skłaniają także nowe koncepcje teoretyczne lingwistów, dotyczące opisu porozumiewania się ludzi. Przeważają w nich filozoficzne poglądy antropocentryzmu i kognitywizmu. Na skutek tego mniej uwagi zwraca się na opisy systemu gramatycznego języka, więcej – na ówczesną leksykę i teksty, które informują nas o zachowaniach językowych Polaków, gdy nasz ojczysty język uznawano za gorszy, gdyż służył codzienności i tym, którzy nie mieli wykształcenia. Przez przywołanie autentycznych zapisów, ich opisy, analizy i interpretację rozmaitych zjawisk naszej kultury, wypowiedziana się w ciągu wieków, chciałabym uświadomić, jak powiększała się

nie tylko grupa nadawców tekstów, ale także rozszerzała się społeczność zainteresowana pisaniem i czytaniem po polsku.

Z konieczności dokonuję wyborów wobec ogromnego materiału badawczego, ograniczając je do kilku zagadnień dla każdej epoki. By ułatwić zapamiętywanie faktów i zjawisk, korzystam z uporządkowania chronologicznego okresów literackich: **średnio-wiecze, renesans, barok, czasy saskie, oświecenie**. Będzie to bowiem książka opisująca czasy staropolskie do chwili, gdy w szkołach i na Uniwersytecie Krakowskim język ojczysty – polski stał się językiem pierwszym. Był to fakt doniosły, równie ważny jak przeprowadzone reformy polityczne, które uratowały naród i wspólnotę społeczeństwa. Język polski jako język nauczania w szkole stał się istotnym spoiwem, dzięki któremu przetrwaliliśmy czasy zaborów i niewoli. Pamiętamy bowiem, że przez prawie siedemset lat naszej historii językiem naukowym, religijnym, publicystycznym i urzędowym była łacina, a język polski nie był uprawniony do spełniania wszystkich funkcji w państwie. Dlatego zamierzam pokazać, jak mozolnie (aż do zwycięskich czasów oświecenia) polszczyzna przejmowała wypowiedanie się na tematy intelektualne i prestiżowe, mimowolnie lub z pełną świadomością wzmacniana przez wybitnych, utalentowanych poetów i pisarzy oraz nauczycieli, którzy odważyli się pisać po polsku i żądać, by język polski w swojej ojczyźnie spełniał przynależne mu role.

Bohaterami tej pracy będą więc ci, którzy tworzyli teksty w ojczystym języku (patrz: **Indeks**) oraz bezimienne nasze praprababki i nasi prapradziadowie, którzy je czytali i słuchali, mówili i modlili się po polsku. Polszczyzna w tych wypowiedziach przez wieki podlegała oczywiście korzystnym zmianom, na skutek warunków politycznych, gospodarczych i kulturowych, a te w znacznym stopniu determinowały sposoby rozumienia rzeczywistości i sposoby wypowiedania się na aktualne (często literacko modne) tematy.

Interesują mnie konteksty sytuacji wypowiedzi, którymi szerzej zajmują się takie subdyscypliny językoznawcze, jak psycho-, socjo- i etnolingwistyka oraz kognitywizm (językowy obraz świata). Zależy mi na uświadomieniu czytelnikowi tej książki, że porozumiewanie się poprawną i estetyczną polszczyzną, to był jeden z patriotycznych obowiązków przez wieki i dzisiaj jest także ogromnie ważny. Obowiązek ten spełniali nasi przodkowie, a dziedzictwo przeszłości tkwi również w naszym sposobie myślenia, mówienia i w zachowaniach językowych.

Ponieważ nasze najlepsze utwory i ich twórcy są nam znani z „lektury szkolnej” i świetnych historii literatur (por. *Bibliografia w wyborze*), świadomie pomijam charakterystykę twórczości wybitnych poetów i pisarzy, informując o nich okazjonalnie. Cały nacisk pada na ukazanie piśmienniczych działań, np. autorów podręczników do nauki języka polskiego, tj. dwujęzycznych rozmówek, gramatyk, stylistyk, słowników, twórców lub tłumaczy literatury rozrywkowej, np. romanse i *strasliwe historyje*; autorów tekstów użytkowych, jak itineraria, listy, pamiętniki, panegiryki, rękopisy *silva rerum*, kalendarze, dowcipy, polemiki religijne, protokoły pisarzy miejskich i cechowych, prowadzących księgi sądownicze i rzemieślnicze. Zależy mi na tym, by pokazać wspólny wysiłek bardzo wielu piszących osób, dzięki którym jesteśmy w stanie odtworzyć zmiany zewnętrzne historii języka polskiego, to jest przejmowanie wielu funkcji porozumiewania się w zmieniającym się kulturowo społeczeństwie, gdy właściwości systemowe, które opisano w gramatykach języka polskiego, znane nam są już stosunkowo dokładnie.

Znając historię Polski i Europy, zamierzam w podręczniku *Polszczyzna przez wieki* ukazać także dwa procesy, jakim bardzo powoli, ale systematycznie podlegała komunikacja między ludźmi: demokratyzację i humanizację społeczeństw. Wypada przypomnieć, że elitarna umiejętność pisania i czytania w średniowieczu stała się dopiero po długich wiekach umiejętnością wszystkich członków społeczeństwa, tj. chłopców i dziewcząt, bogatych i biednych, gdy wprowadzono obowiązek ukończenia szkoły (1947). Między innymi dzięki wykształceniu swoich obywateli władza podlegała stopniowej i powolnej liberalizacji, demokratyzacji i humanizacji. Wyrażam przeświadczenie, że istnieje *nieograniczony rozwój możliwości człowieka i rzeczywisty szacunek dla godności ludzkiej* oraz wrażliwość całych społeczeństw na potrzebę odróżniania *dobra* od *zła*.

Wyrażam też nadzieję, że wiadomości o zachodzących zmianach i zjawiskach językowych wzbudzą zainteresowanie u czytelników, tym bardziej, że niniejsza książka to swoista antologia oryginalnych tekstów z epoki, a nie unikam przy tym przypomnienia ciekawostek z dawnych czasów. Kompozycja zagadnień posiada stały układ:

A. Krótki opis sytuacji polityczno-społecznej, gospodarczej i kulturowej w danej epoce.

B. Krótki opis sytuacji komunikacyjnej, ze zwróceniem szczególnej uwagi na nadawców i odbiorców tekstów. Opis ma stabilny schemat dla każdego okresu, gdyż został podporządkowany sytuacji komunikacyjnej: kto? do kogo? o czym? po co? w jakim gatunku mowy? w jakiej sytuacji? z jakim skutkiem się wypowiadał?

C. Wykład zasadniczy pt. „Komunikacja w ojczystym języku” ograniczam do pięciu – siedmiu problemów, które uznaję za charakterystyczne dla prezentowanych czasów lub mało znane. Zwracam szczególną uwagę na nową tematykę pisanych tekstów (użytkowych, naukowych, czasem artystycznych), ich schematy, leksykę, frazeologię i onomastykę.

Dalej zestawiam wykazy ważnych słowników dla każdej epoki oraz kilka ciekawostek językowo-obyczajowych, dotyczących danego okresu. Całość zamykam krótkim *podsumowaniem* oraz bibliografią w wyborze, mimo że wykorzystuję w książce obszerną literaturę przedmiotu. Przepraszam wszystkich BADACZY za brak podawania ich nazwisk, gdyż traktuję bardzo wiele publikacji jako powszechne dobro. Zainteresowanych historią naszego języka odsyłam do tomów S. Estreichera, „Nowego Korbuta”, słowników biograficznych oraz słowników z okresu staropolskiego, polszczyzny XVI, XVII, XVIII wieku oraz podręczników historii literatury, w tym licznych rozpraw z historii naszych dziejów.

Przykłady (egzemplia) ze starych tekstów piszę kursywą, stosując dzisiejszą grafię i ortografię, a objaśnienia znaczeń umieszczam w kwadratowych nawiasach. W jakimś sensie ta książka to także częściowo antologia autentycznych zapisów z epoki. Sięgam po teksty kultowe, jak nazywa je dzisiaj młodzież, ale również po te mniej znane, mając nadzieję, że dzięki tłumaczeniom wyrazów i zwrotów będą interesujące. Są to nasze zabytki równe wartością zabytkom architektury, np. ołtarzowi Wita Stwosza, Wawelowi, pałacowi Sobieskich w Wilanowie i ruinom zamku w Krzyżtoporze.

Mam nadzieję, że podane wiadomości zachęcą wszystkich do czytania opowieści dziejów naszego języka, gdyż polubią odkrywanie tego, co przetrwało w archaizmach systemu językowego, a szczególnie w wielotysięcznej leksyce i frazeologii, przysłowiach i powiedzeniach oraz TEKSTACH różnego rodzaju i gatunku.

Archiwa nieczytane od wieków ciągle czekają!